

דעת - מכללת הרצוג

מניצנה לקדש-ברנע

ש. אברמסקי

פרסומי מסכל/קצין חינוך ראשי, ענף השכלה

צבא הגנה לישראל
הוצאת "מערכות"

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מהדורת מעריב

כל הזכויות שמורות למטכ"ל / קצין תינוך ראשי — ענף השכלה

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

מניצנה לקדש־ברנע

איזור ניצנה — גבול מדיני והיסטורי

הגבול המדיני בין א"י למצרים, שהינו גבול מלאכותי, — ללא כל אחיזה טבעית בשטח — נקבע לראשונה בתחילת המאה ה־כ', כתוצאה של מיקוח פוליטי בין תורכיה לבריטניה ערב מלחמת העולם הראשונה. בהשראת הגרמנים, שהיו מעוניינים באותה תקופה להתקרב ככל האפשר לסואץ, תבעו לעצמם בני־בריתם התורכים את סיני, בטענם שהינה חלק מאסיה ושלמצרים, כמדינה אפריקאנית, אין כל זכות עליה. בעיקר תבעו לעצמם התורכים את כל השטח שבין אל־עריש לעקבה. לעומת זאת היו הבריטים מעוניינים להרחיק ככל האפשר את התורכים מהסואץ. אניית־מלחמה בריטית שהופיעה במפרץ־אילת אילצה את תורכיה לוותר על תביעותיה ולמסור למצרים את סביבת טבה שמדרום־מערב למפרץ.

לבסוף נאלצה תורכיה להסכים ב־1906 לקו־הגבול הנמשך מרפיח בקו ישר לאילת, שהוא גם גבולנו כיום. קו־גבול זה קרע מהגב שטחים השייכים אליו בדרך הטבע וניתק את ישראל ממקורות מים עשירים ומעורק תחבורה חשוב ועתיק־יומין: מדרום וממערב לניצנה. מעבר לגבול המדיני ובסמוך לו, נמצאים המעיינות העשירים ביותר בנגב. העיקריים שבהם הם: עין אל־קודיראת, עין־קדיס ועין־אל־מווילח. כמו־כן נמצאת ברובה מעבר לגבול המדיני של היום הדרך הנוחה ביותר למפרץ־אילת, היא הדרך עזה—אילת. דרך זו מוליכה מהר א־סבחה, אשר מדרום לניצנה, ישר למעבר־אילת (ראס א־נקב) ולאילת.

לפני חתימת החוזה הנזכר בין הבריטים והתורכים לא עבר הגבול בקו רפיח—אילת, כי אם בעקבותיו של גבול שהיה קיים בתקופת המקרא ובתקופות קדומות אחרות. על מהלכו של גבול זה ילמדונו הקטעים הבאים: בספר־במדבר נאמר: „זאת הארץ

דעת - מכללת הרצוג

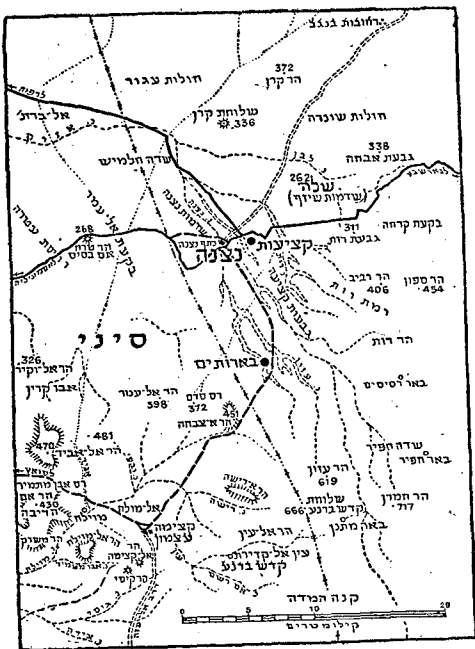
אשר תפול לכם בנחלה. ארץ-כנען לגבולותיה: והיה לכם פאת נגב ממדבר-צן על-ידי אדום והיה לכם גבול נגב מקצה ים-המלח קדמה, ונסב לכם הגבול מנגב למעלה-עקרבין ועבר צנה והיו תוצאתיו מנגב לקדש-ברנע ויצא חצר-אדר ועבר עצמנה. ונסב הגבול מעצמן נחלה מצרים והיו תוצאתיו הימה" (פרק לד, ב-ה).

בספרי-יהושע מתואר גבול זה של הנגב בשיטתים מעטים בלבד: ויצא אל מנגב למעלה-עקרבין ועבר צנה ועלה מנגב לקדש-ברנע ועבר חצרון ועלה אדרה ונסב הקרקעה: ועבר עצמונה. ויצא נחל-מצרים והיו תוצאות הגבול ימה. זה יהיה לכם גבול נגב" (פרק טו, ג-ד).

כמקום חצר-אדר נזכרות, אם כן, בספרי-יהושע חצרון יאדר כשת" נקודות נפרדות. ונראה שאינן אלא מקום אחד: יתר הנקודות זהות. בספרי-יחזקאל ניתן תיאור נוסף. אלא שאין הוא מפרט כשני התיאורים הקודמים: "ופאת נגב תימנה מתמר עד מי מריבות קדש נחלה אל הים הגדול, ואת פאת תימנה נגבה" (מו, יט). בנגב המערבי נזכרת כאן נקודה בשם מי מריבות-קדש, היא קדש-ברנע שברשימות הקודמות. כמקום "נחלה-מצרים" נכתב בקצרה "נחלה". מהלך הגבול זהה. איפוא, בדרך כלל בשלושת המקורות המקראיים: הוא עובר מדרום וממערב לניצנה. כולל את קדש-ברנע ואת אלי-קוצימה: נמשך לאורך נחל-מצרים (הוא ואדי-אל-עריש בשפכו התחתון). מסתבר, איפוא, שבתקופת המקרא שימש נחל-מצרים, כ-50 ק"מ האחרונים שלו, קו גבול ריאלי של הארץ. גבולם של יוצאי-מצרים וכובשי-כנען. ולא רק גבול ההבטחה לבאות.

בימי בית-שני הגיע אלכסנדר ינאי עד רפיח ורינוקורורה (שמה היווני של אל-עריש). ונראה כי הגיע עד תחום נחל-מצרים, היינו — עד הגבול המקראי. מכאן, שגם בתקופה זו עבר גבולה של א"י העברית מדרום וממערב לניצנה.

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

מבנה ונחלים

בתחום השליטה של ניצנה נכללים בחלקם שני אזורים גיאוגרפיים השונים זה מזה במבנם ובטיבם — הנגב הצפוני והר-הנגב. בין שני אזורים אלו מתבלט שטח גבעי, שבו שוכנת ניצנה. ממערב לסביבת ניצנה משתרעים שטחי חולות נרחבים. החודרים לחלקה הצפוני-מערבי. הם ידועים בשם חולות-עגור. ממזרח ומדרום חודרות לתוכן שלוחות הר-הנגב. הבנוי אבן גיר: הר-רביב, רמת-רות, הר-רנת והר-עזת.

אשדות ההרים שבין שלוחת-קדש-ברנע והר-עזת משמשים אגני ניקוז לנחל-לבן. המצטרף לואדי-אל-עריש. לרגלי ההרים שבתחומי ניצנה מתלכדים ערוציו הרבים של נחל זה לשני פלגים ראשיים — נחל-רות, המהלך מצפון לניצנה, ונחל-ניצנה, העובר על-יד ניצנה עצמה. מול שלוחת-קרן מתאחדים שני הפלגים עם האפיק הראשי ונמשכים כנחל אחד לתחומי חצי האי-סיני.

פלגי נחל-לבן, הנמשכים בתחומי השטח הגבעי, מהווים גבול בין הנוף החולי של עגור וחלוצה לבין האיזור ההררי של הנגב. שמתנשא בסביבות מכתש-רמון עד 1000 מ' ומעלה מעל לפני-הים (רמון — 1035 מ'). בתחום שליטתה של ניצנה נכללים השטחים הבאים: שדמות-ניצנה, כתף-ניצנה, גבעות-קציעה וחלק מרמת-רות. מקורות המים

באיזור ניצנה יורדים בממוצע שנתי כ-70 מ"מ גשם, אולם בהרים שממזרח לאיזור יורדים גשמים בכמויות גדולות יותר, ועל כן אין למדוד את מימי הנחלים על-פי מדד הגשמים בניצנה עצמה. יש ונחל-לבן, המגיע לאיזור ניצנה מכיוון מזרח, מביא אתו תוך שעות מעטות מי שטפונות רבים. אולם מים אלה מתבזבזים ונעלמים, ורק כשויבנו סכרים ובריכות לאגירת מי הגשמים, יפתח פתח לחקלאות משגשגת גם באיזור זה. אגירת מי השטפונות תשמש

שרידים מימי האבות בקרבת בארותיים

לא רק להכנת מלאי מספיק לצרכי השקאה, אלא אף למילוי הבורות והבארות. בימי-קדם הוקמו באיזור זה מתקני אגירה מעין אלה ותו-עלתם הוכיחה את עצמה במלואה.

מקור המים העיקרי לצריכה יום-יומית של הערים הנבאטיות והרומאיות-ביזנטיות בימי-קדם היו בורות הגשם. ממזרח לניצנה ודרומה לה קיימות בארות עתיקות שעודן יפות לשימוש: באר-ניצנה ובארותיים שבאיזור ניצנה; באר רסיסים, באר חפיר ובאר מתנן שמדרום-מזרח לאיזור; באר לבן (ליד שדמות-שיוף) ובאר פקועה ליד שדת-פקועה, שתיהן ממזרח לאיזור ניצנה. על כביש באר-שבע-ניצנה. מעבר לגבול המדיני של ימינו, שעבר אלינו בירושה מימי המנדט ובתוקף הסכמי שביתת-הנשק, נמצאות מלבד מעיינות גם בארות מים עשירות, כמו באר אל מעין ובאר בירה, וכן בארות חשובות פחות מדרום לקדש-ברנע. מקדמת-דנא שימשו מעיינות

דעת - מכללת הרצוג

האיזור ובארות המים תחנות חניה מרכזיות לנוודי המדבר, מקומות פולחן ומקומות משפט ("עין משפט היא קדש") וגרמו לסכסוכים ולמריבות בין השבטים השונים: "מי מריבות קדש" (יחזקאל מז, יט); "ואתה מרובות קדש" (דברים לג, ב). "מרבבות" שבפסוק זה אף הם, כנראה, "מי מריבות". בארות אלה היו לעתים את תוואי נדודיהם של נוודי הנגב המערבי בין א"י למצרים. עם זאת, עלינו לזכור, שבעית המים באיזור זה ובכמה אזורים נוספים בנגב אינה מצטמצמת רק במיעוט הגשמים, אלא גם בהעדר קביעות כל-שהיא בירידתם. מדי שנה יורדת כמות גשם שונה בכל אחד מחדשי החורף ומדי שנה משתנה סך-הכל המשקעים.

דרכים

עמדת-מפתח

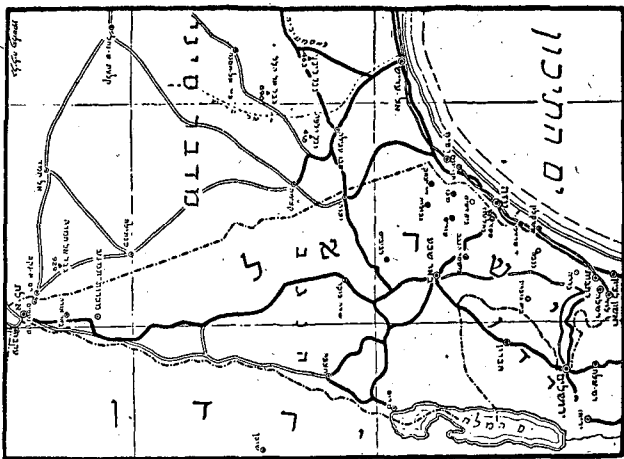
מצבה הגיאוגרפי של ניצנה, השוכנת במעבר מהנגב הצפוני להר-הנגב, הקנה לה עמדת-מפתח לגבי הדרכים היוצאות לנגב הצפוני, למישור-החוף הדרומי, להר-הנגב ולמדבר-סיני. ניצנה הייתה נקודת-מפתח גם בדרכים הבין-לאומיות העוברות בין ארץ-ישראל למצרים. כיוון שהיתה תחנת הקבע הדרומית ביותר של הנוודים בנגב הצפוני, שימשה צומת-דרכים ראשון-במעלה הן בימי-קדם והן בתקופות המאוחרות יותר. ויש להניח כמעט בודאות, כי הדרכים החדשות העוברות דרכה או בקרבתה נסללו והותוו בעקבות דרכים עתיקות.

הדרכים העוברות על מני ניצנה

ניצנה שולטת על דרכים המוליכות לרפיה, לאל-עריש, לתעלת-סואץ, לסיני ולאילת.

א. אחת משתי הדרכים הראשיות בין ארץ-ישראל למצרים היא דרך באר-שבע—ניצנה. דרך זו, היורדת מבאר-שבע דרומה, משמשת כחלקה הצפוני גם נתיב להר-הנגב ולערבה. בצדה נראית סוללת

דעת - מכללת הרצוג

הדרכים משקדיות בונג ואפסון טיפ.

דעת - מכללת הרצוג

מסילת-ברזל מפורקת. זוהי מסילת-ברזל שנבנתה בימי מלחמת-העולם הראשונה על-ידי התורכים כקדש קפיצה לכיבוש תעלת-סואץ.

ב. דרך עפר עתיקת-ימים. המקשרת אף היא את באר-שבע עם ניצנה. ועוברת לערך במקביל לכביש המקשר ביניהן. עוברת על-פני הערים העתיקות והתחבובות חלוצה ורחובות. ליד גבעת-החבלנים מסתעפת ממנה דרך עפר לצפון-מערב. המתחברת עם דרך חצרים-אירים.

ליד חלוצה מסתעפות ממנה שתי דרכים ניספות מזרחה: האחת עוברת באפיק נחל-אטרים ופונה לצפון-מזרח. לנחל-סכר; השנייה עוברת באפיק נחל-רביבים. חוצה את קיבוץ רביבים ואת באר-משאבים ומתחברת לכביש באר-שבע-ניצנה. דרך באר-שבע-חלוצה-ניצנה. על כל שלוחותיה. משתרעת איפוא על כל השטח שבין חלוצה. באר-משאבים וניצנה. בימי רומא וביוזנטיון שימשה עורק תחבורה עיקרי בין ארץ-ישראל לבין סיני ומצרים. יכולתה בלשון מקורותינו המאוחרים. "אורחה-דחלוצה".

ייתכן. שבדרך זו ירדו האבות אברהם ויעקב מצרימה. על אברהם מסופר כמקרא. כי ישב בין קדש לשור (בראשית כ. א). ואילו על הגר נאמר. כי נדדה בין קדש לברד (בראשית טז. יד). קדש היא קדש-ברנע ועל זהותו של ברד ושור הרינו למדים מפי הקדמונים עצמם: תרגום ירושלמי א' ותרגום ירושלמי ב' מזהים את ברד עם חלוצה ואילו תרגום ירושלמי ג' מזהה את חלוצה גם עם שור שבנוסח העברי (בראשית טז. ז. יד). אין להקיש מהתרגומים האלה. המאוחרים לזמן המקרא. אולם אפשר ללמוד מהם על אתרים בנגב בזמנם הם - ימי רומא וביוזנטיון. מסתבר. שחלוצה היתה ידועה בזמנם כיישוב מרכזי ועל כן חיפשו לה זיהוי בשמות מקראיים. כמו ברד ושור. האמת היא. ששור המקראית היתה במרחק רב מכאן. על גבול מצרים.

דעת - מכללת הרצוג

ג. מניצנה יוצא כביש החוצה את חצי-האי סיני לרוחבו ומגיע לאיסמעיליה שליד תעלת-סואץ. ממנו מסתעף כביש אחד דרומה, המגיע עד אל-קוציימה, וכביש אחד צפונית-מערבית, המגיע דרך אבו-עגילה לאל-עריש.

ד. כביש סלול, העובר ברובו הגדול מעבר לגבול המדיני שלנו, מוליך מניצנה לרפית. באמצעות כביש זה ניתן לנתק בנקל את מסילת-הברזל עזה-אל-קנטרה ואת הכביש עזה-אל-עריש.

ה. דרך העפר ניצנה-אל-קוציימה-אילת היא קטע מהדרך עזה-אילת העתיקה, אשר נודעה בימי רומא וביוזנטיון כדרך בין-לאומית. מניצנה עד אל-קוציימה זוהי דרך ממדרגה שנייה ומאל-קוציימה לאילת — דרך ממדרגה שלישית. הדרך בכללותה מקבילה לערך לקו הגבול הבין-לאומי ועוברת ממערב לו — בצד המצרי. הנקודות הבולטות בה הן אל-קוציימה, כונתילה ומעבר-אילת (ראס-אל-נקב). מאל-קוציימה נפרדות ממנה דרכים לתעלת-סואץ ולקלעת א-נחל שבסיני. בסביבת כונתילה נפרדת ממנה דרך לתמד שבסיני. במעבר-אילת מסתעפות ממנה שתי דרכים: דרך אחת למערב, לתמד ודרך שנייה לדרום-מערב, להרי סיני.

בתקופה הביזנטית התנהלו בדרך זו שיירות צליינים למנזר קתרינה שבסיני; ניצנה שימשה אז תחנה חשובה בה, שכן היתה נקודת מעבר בין הנגב המיושב חלקית לבין מדבר-סיני השימם ברובו.

מחוץ לחמש הדרכים שנזכרו לעיל יוצאים לכיוונים שונים מתחומה של ניצנה גם שבילים ונתיבים ארעיים. החשוב שבהם הוא השביל החוצה את בקעת אל-עמר, הוא עובר בשדה-החלמיש, בחולות עגור ובחולות חלוצה, ומגיע מזרחה לצאלים ולנחל-הבשור.

בימי מלחמת-העצמאות עבר טור ישראלי בדרך העתיקה באר-

דעת - מכללת הרצוג

שבע — חלוצה — רחובות וכבש את ניצנה; ממנה הסתער לאכו-
עגילה ולסיני הצפונית והעמיק חדור לתוך השטח המצרי.
באוקטובר 1956 הסתערו כוחות צה"ל בדרכים המובילות
מניצנה אל לב סיני כדי למגר את האיום המצרי המתמיד על גבולנו
מדרום וכדי להבטיח את גתיב המים של ישראל למימי הדרום.

דעת - מכללת הרצוג

תולדות האיזור

התקופה הפרהיסטורית

מימים קדומים שימש איזור ניצנה שטח מעבר לנוודי המדבר. על-פי הממצאים הארכיאולוגיים בסיני ובחלקי הנגב השונים ניתן להניח כמעט בודאות, כי תחנות הנוודים הראשונות הוקמו כבר באיזור בתקופות פריהיסטוריות. כך, למשל, התברר לאחרונה, שמזרחית לניצנה היו קיימות תחנות של שבטי ציידים כבר בתקופת האבן. מכל מקום, אין ספק, שתחנות נוודים רבות היו קיימות באיזור בתקופה הכלקוליתית — היינו, באלף ה' לפני הספירה. אף יישובי הקבע הראשונים שבאיזור הם קדומים. בסקר הארכיאולוגי שנערך בנגב ע"י פרופסור נלסון גליק נמצאו סימנים ברורים של יישובי קבע בתל ירוחם, עבדת וניצנה. לפחות תחל מהאלף ה' לפני הספירה. לפני עריכת הסקר לא שיער איש מהחוקרים, שיישוב קבע כלשהו התקיים באזורים צחיחים אלו שעל גבול סיני לפני התקופה הנבאטית. נלסון גליק עצמו כתב בשנת 1934: "כל האיזור מדרום לניצנה לא היה מיושב כלל לפני הנבאטים, הרומאים והביזנטים. אמנם לא חקרנו את כל השטח וקיימת אפשרות כי אי-פה ואי-שם יתגלו יישובים מתקופת הברזל והברונזה, אולם הסיכויים קלושים למדי".

תקופת האבות

היישובים העתיקים באיזור, לרבות היישובים מתקופת האבות, נתגלו בעיקר בקרבת, העמקים וליד דרכים חשובות. אחד היישובים הגדולים מתקופת האבות נתגלה מצפון לנחל-רסיסים, על גבעה החולשת על נחל-הפיר ועל נחל-רסיסים ומשקיפה על-פני מושלש פורה בן אלף דונם המשתרע ביניהם. החרסים שנמצאו על הגבעה שייכים כמעט כולם לאותה תקופה, ונראה כי אף השרידים של מבני האבן הנמצאים במקום נמנים עליה. מסתבר, כי יישוב זה התפרנס

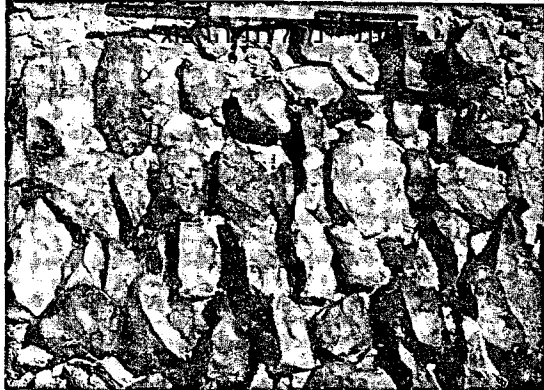
דעת - מכללת הרצוג

מחקלאות וממקנה וכי את מימיו הביא מנהל-רסיסים ובעיקר מבאר רסיסים, הנמצאים כ-4 ק"מ מדרום-מזרח לגבעה. יישוב נוסף מאותה תקופה, ממנו שהדו גדרות אבן בלבד, נמצא ממערב לחורבת-רסיסים. יישוב שלישי, אף הוא מאותה תקופה, התגלה כ-6 ק"מ מדרום לחורבת-רסיסים וכ-15 ק"מ מצפון לקדש-ברנע. היישוב צופה אל דרך ניצנה — אל-קוציימה ואל שרידי מסילת-הברזל התורכית ההרוסה. בארות בארותיים שימשו גם הם מקור מים ליישוב קדום מתקופת האבות.

לפנינו, איפוא, איזור-ספר בין המדבר ליישוב הקבע, שמקצת מתושביו עסקו, ודאי, בתקופת האבות בגידול מקנה וצאן, ומקצתם בחקלאות. הם השתלבו במערכת הדרכים המקשרות את ארץ-ישראל ומצרים ולא משכו את ידיהם אף מעסקי תחבורה ומסחר. על רקע זה מסתברים גם נדודי האבות, שהיו קשורים, ודאי, גם בסביבה זו: "ויסע אברהם הלוך ונסוע הנגבה" (בראשית יב, ט); "ויסע משם אברהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור" (שם, כ, א). דומה שאת מדבר-שור, המוזכר בפרשת האבות, יש לחפש בגבול שבין סיני למצרים, על-יד חגורת הכיצורים של הפרעונים שעל גבול המדבר. כפי שמסתבר מסיפורי יוסף, שימשה סביבה זו איזור מעבר גם לסוחרים ישמעאליים ומדינים בדרכם מהנגב ומעבר-הירדן למצרים (שם לו, כח, לו), ואילו במקורות המצריים מראשית האלף הב' לפני הספירה נזכרים הכושו החיים הנגב. אפשר שיש לשבטי כושו אלה קרבה למדינים, כפי שמסתבר בבירור מהכתוב בחקוק: "תחת און ראיתי אוהלי כושן, ירגזון יריעות ארץ מדין" (חבקוק ג, ו) והשווה במדבר יב, א). הם התפשטו בין היתר בסביבת קדש-ברנע והר-סיני ועסקו, כמדינים, במסחר בין-ארצי.

תקופת הכיבוש וההתנחלות

האיזור סביב קדש היה מרכזם השבטי והדתי של בני-ישראל

כלי צור בתחנה הפריהיסטורית בקרבת ניצנה

היוצאים ממצרים ובו התנגשו בשטחי המחיה של עמלק "ראשית-גוים" (במדבר כד, כ). המלחמה ביניהם ניטשה בסביבת נחל-מצרים, לא הרחק מקדש-ברנע וניצנה.

מסעות בני-ישראל במדבר נרשמו לפרטיהם בספר-במדבר, פרק לג. אולם אין כיום בידינו לזהות את תחנות נדודיהם, שכן היו אלה בעיקרן תחנות נודדים ארעיות; מכל מקום, סביבת קדש העשירה במעיינות היתה להם תחנת-קבע: "ותשבו בקדש ימים רבים כימים אשר ישבתם" (דברים א, מו). במסורת העם נחרתו קדש והר-פארן כמקומות גילוי השכינה, בדומה להר-סיני; בספר-דברים כתוב לאמור: "ה' מסיני בא וזרח משעיר למו, הופיע מהר-פארן ואתה מרבבות קדש, מימינו אשדת למו" (לג ב). על פירוש המלים "מרבבות קדש" כבר עמדנו לעיל. בדומה לכך כתוב בספר-חבקוק: "אלוה מתימן יבוא וקדוש מהר-פארן סלה" (גי, ג). האיזור מדרום לניצנה

דעת - מכללת הרצוג

התגלם. איפוא, בויכוח הדורות כארץ אפופת קודש, שבה נראו לעם מראות אלוהים.

מקדש יצאו המרגלים לארץ־כנען (במדבר יג, כו); ממנה נשלחו שליחים לאדום וממנה ניסו בני־ישראל לכבוש את הארץ מדרום, אלא שכחותיהם התנפצו אל מול שרשרת הערים הכנעניות בנגב (במדבר כ, יד, כב).

ראשית המלוכה הישראלית

לאחר התנחלותם של שבטי־ישראל בכנעי נשאר כנראה תחילה איזור ניצנה בתחום נדודיהם של העמלקים. הרינו למדים על כך ממלחמת שאול בעמלק, מסופר על שאול, כי בא עד עיר עמלק „וירב בנחל” וכי הכה את־עמלק „מחזילה בואך שור אשר על פני מצרים” (שמואל א', טו, ה, ז). איננו יודעים היכן שכנה עיר עמלקית זו, אולם סדר המקומות מוכיח, כי המלחמה ניטשה ליד נחל־מצרים, וכנראה, בשטח חלוצת — ניצנה — קדש־ברנע. ראוי לציין, כי בסביבת קדש־ברנע נמצאו שרידי מצודה מתקופת המלוכה הישראלית. קשה אמנם לקבוע עדיין אם אמנם נבנתה כבר המצודה בימי שאול: מכל מקום, יש בפרט ארכיאולוגי זה כדי להורות, כי שלטונם של כמה ממלכי ישראל השתרע עד גבול מצרים של ימינו ואף מעבר לו. עובדה זו מתאשרת גם ממקום אחר במקרא, המספר על עבודת הפיתוח הנרחבות שנעשו בתקופת המלוכה בנגב ובמדבר, ובעיקר בתקופת עזיהו: „ויבן מגדלים במדבר ויחצוב בורות רבים” (דברי־הימים ב' כו). לפי תוצאות הסקר הארכיאולוגי מסתבר, שבימי מלכות־יהודה שב הנגב והתאושש, אם כי לא שב — כפי הנראה — לימי פריחתו באמצע האלף ה־ב' לפני הספירה.

התקופות האחרות

תקופה חדשה באיזור מתחילה במאה ה־ב' לפני הספירה, כאשר הופיעו בו הנבאטים, שפרשו את שליטתם על כל דרכי המדבר בין

דעת - מכללת הרצוג

מצרים לפרת ולחידקל. ועסקו בהצלחה בסחר בין-לאומי. הם השכילו ליישב אזורים שוממים ומעוטי-מים, לרבות בסביבה זו, והמשיכו את המסורת החקלאית הקדומה בנגב מימי האבות. הם הגיעו להישגים גדולים יותר. מכל קדמיהם ובומנם הגיע האיזור לפריחה שלא ידע כדוגמתה. הם יסדו גם את ניצנה ויישובים אחרים באיזור. כגון את ח'רבת-חפיר, ח'רבת-בארותיים וח'רבת-רסיסים. תחילה היו מקומות אלה רק תחנות בדרך שיירותיהם וברבות הימים התפתחו לערים ולמרכזים חקלאיים. באיזור נחל-לבן, בסביבות נחל-ניצנה וכן בשטח נחל-חפיר ובסביבות בארותיים התגלו שרידי חקלאות אינטנסיבית מהתקופה הנבאטית; ובין השאר שרידי טראסות, בורות מים עתיקים ותעלות השקאה.

טראסות עתיקות בנחל-ניצנה. שרידי טראסות כאלה — עדות לעבוד חקלאי בימי הבית-השני ובתקופה הרומית-ביזנטית — אנו מוצאים בחלק גדול מנחל-הנגב, לרבות באזורים מרוחקים ביותר

דעת - מכללת הרצוג

הרומאים, שבאו בעקבות הנבאטים. נחטף אף הם את דעתם על חשיבותו האסטרטגית של איזור ניצנה, ונראה שחלק ניכר מאוכלוסיית האיזור היו בימיהם חילים משוחררים. אולם מחמת שינויים שבאו בדרכי המסחר הבין-לאומי, לאחר חורבנה של הממלכה הנבאטית, בשנת 106 לספירה, ירד ערכו של האיזור.

התעוררות חדשה בסביבת ניצנה החלה רק בתקופה הביזנטית, במאה ה-7 לספירה. עת חיזק השלטון את המשמרות והמבצרים לאורך הדרך הראשית מארץ-ישראל למצרים ועת היתה ניצנה שוב לתחנה המרכזית בה, בתקופה הביזנטית נודעה חשיבות לאיזור גם מבחינה דתית: עולי-רגל מצרים למנזר קתרינה ונזירים שפניהם מועדות היו להתבודדות בין הצוקים והנקיקים של סיני הדרומית, עברו באיזור, בדרך חלוצה—ניצנה, והפיתו רוח חיים בדרכי הנגב וסיני.

זהו, אפוא, האיזור היחידי בנגב שתפקידו לא השתנה כלל במשך הדורות, אלא שפיתוח הקלאות וטיפוח מסחר באזורים מדבריים כמו ניצנה או קדש-ברנע, הכרוכים בהקמתם של יישובי קבע, מותנים בראש וראשונה במצב הביטחון, במידת יציבותו ועילותו של השלטון בחבלי הספר, ובחשיבותן של הדרכים העוברות בו.

ירידתו של האיזור בתקופת הערבים נגרמה עליידי נורמים כלכליים ומדיניים כאחד; לשם קיום קשר עם מצרים לא נזקקו הערבים לדרכי הנגב, והדרכים היוצאות מניצנה שוב לא היו חיוניות לגביהם. משעה שירד ערכן של דרכי האיזור, אבדה סביבת ניצנה את עיקר חשיבותה והפכה למקום נידח במדבר.

בימינו, עם עליית חשיבותן של דרכי ניצנה מחדש, עולה שוב חשיבותן של האיזור; וניצנה, שהיתה בימי המנדט הבריטי תחנה מדברית נידחת, היא עתה אחת מנקודות-המוקד בגבולות מדינת-ישראל.

דעת - מכללת הרצוג

ישובים ומקומות באיוור

ניצנה

ניצנה היא היישוב הדרומי ביותר כנגב בדרך לסיני. היא שוכנת בגובה של 235 מ' מעל פני-הים ועלי-ידה נמצאות שלוש בארות גדולות ועתיקות המכילות מים טובים: העמוקה שבהן היא בת 34 מ'. בימינו נשארו במקום רק שרידים מעטים מימי קדם, אולם החוקרים פלמר והנטינגטון, מהמאה הקודמת, עדיין ראו כאן שרידים יפים, שנוצלו לאחר מכן. בראשית המאה ה-כ', לבנייה מקומית, בצד הבניינים החדשים של ניצנה, שנבנו בראשית המאה ה-כ' ע"י התורכים, מתנשאת מעל לעמק נחל-ניצנה הגבעה שעליה שכנה העיר הביזנטית.

הודות למימיה הטובים שימשה, ודאי, ניצנה מקדמת דנא מרכז לנודדי הסביבה. בתקופה ההלניסטית ואחרי כן, בתקופה הנבאטית, היתה במקום מצודת-משמר, שנועדה להגן על צומת-דרכים חשוב זה. שלוש דרכים הסתעפו מניצנה: למצרים, לסיני הדרומית ולאלית, ובמשך הזמן התפתח סביב למצודה יישוב, שהפך בהדרגה — תחילה בתקופה הנבאטית, ובעיקר בתקופה הרומאית-ביזנטית — לעיר. בפי היוונים נקרא המקום „ניסנה“ (Nessana). אולם מקור השם הוא שמי והוא ניתן ודאי למקום ע"י הנבאטים. בתקופה ההלניסטית היה המקום תחילה בידי המלכים מבית-תלמי, ששלטו במצרים, ואחרי כן בידי המלכים מבית-סילבקוס ששלטו בסוריה. במקום נמצאו גם מטבעות מימי החשמונאים. יש לנו ממצא ארכיאולוגי ניכר המעיד, כי כשעה שנכבשה הארץ ע"י פומפיוס, בשנת 63 לפה"ס, כבר שלטו במקום הנבאטים. משפסק השלטון הנבאטי במקום, חלה ירידה בניצנה. ירידה זו היא תוצאה של השינוי שחל במאות הראשונות לספירה בדרכי המסחר הבין-לאומי, שעה שדרך-טריאנוס (הדרך החדשה) שבעבר-הירדן הפכה לדרך הראשית לסוריה ולפי-ניקיה; אולם הערים שהיו קרובות יותר לאזורים המיושבים במדינה,

דעת - מכללת הרצוג

כמו חלוצה ורחובות. הוסיפו לפרוח ולהתפתח גם בתקופה זו. התעוררות חדשה חלה באיזור בתקופה הביזנטית. ניצנה נבנתה מחדש ובחלקה הצפוני הוקמה בה גם כנסייה. עם התפתחות העיר, נוספה לה כנסייה גם בחלקה הדרומי. הכנסייה הצפונית היתה מהודרת ומצופה אבני שיש שהובאו מבחוץ — סימן לאמידות כלכלית יחסית של תושבי המקום. מטבעות ביזנטיות במספר ניכר, שנמצאו במקום, מעידות על חשיבותה של ניצנה במחצית השנייה של המאה ה־ד' לספירה. שרידי הרחובות מאותה תקופה עדיין היו קיימים ב־1909; היו אלה רחובות מקבילים באורך 183 מ', וביניהם רוח של 152.5 מ'.

בניצנה נערכו חפירות ארכיאולוגיות בשנות ה־30 של המאה ה־20 ונתגלו בהן, בפעם הראשונה בארץ־ישראל, פאפירוסים בעלי ערך היסטוריו־ספרותי מהמאות ה־1 וה־2. 150 מפאפירוסים אלה, מהם העוסקים בענייני ספרות ומהם העוסקים בענייני אדמיניסטרציה, נודעת להם חשיבות רבה בפענוח תולדותיו של הנגב בימים ההם. החלק הספרותי התפרסם בהוצאת האוניברסיטה „פרינס־טון“ שבארצות־הברית ובו קטעים ביוונית וברומית מהברית־החדשה, מאגדות הכנסייה ומהספרות הקלאסית. כגון קטעים מאניאדה לוי־גיליוס ומילון יווני־רומאי. בחלק האדמיניסטרטיבי־כלכלי, שזה עתה יצא לאור, גנוח חומר רב על החיים הכלכליים והחברתיים בניצנה ובנגב כולו, בתקופה הביזנטית. באמצעותו נפתח צוהר — אם כי עדיין צר מאוד — להכרת תולדות העיר, ארגונה הצבאי, יחסי החברה והכלכלה בה, מעמד אנשי הכנסייה בתוכה ואווירתה הרוחנית. נראה, שחלק מאוכלוסיה היו חילים משותחרים שעסקו בחקלאות. בעיר היה גם מחנה צבאי, שבו חנתה בין השאר, יחידת רוכבי גמלים. שתפקידה היה לסייר לאורך הגבול. במשך הזמן גדל הביטחון במרחב עד כדי כך, שמבצרה של ניצנה לא היה חיוני עוד להבטחת דרכי המסחר ודרך עולי־הרגל.

דעת - מכללת הרצוג

טראסות ענקיות עתיקות בין ניצנה ובארותיים

לסינני, ולא היה עוד בעל חשיבות כחוליה בשרשרת המבצרים
ניצנה—עבדת—ממשית. במאה ה־17 הוזנח המבצר לגמרי ויחידת
רוכבי הגמלים קיבלה תפקידי שמירה מקומיים. בעיקר לאורך
הדרכים.

עשרת אלפים תושבים בקירוב היו כנראה בניצנה בימי
פריחתה. הם עסקו במסחר ובמלאכה ושלחו את ידם גם בחקלאות.
שרידי הטראסות והגדרות בנחל־ניצנה מעידים על עיבוד שדות
בעמק ובמדרונות ההרים. בעיקר גידלו חיטה, שעורה וגפנים.
בפאפירוסים נזכרים גם תאנים ותמרים; פיסקאות אחדות מבליעות
רמזים מעטים גם על קדרות, צריפת זהב ומפעלי אריגה מקומיים.
כנסיותיה של ניצנה מעידות, כי תושביה היו בעיקרם נוצרים.

דעת - מכללת הרצוג

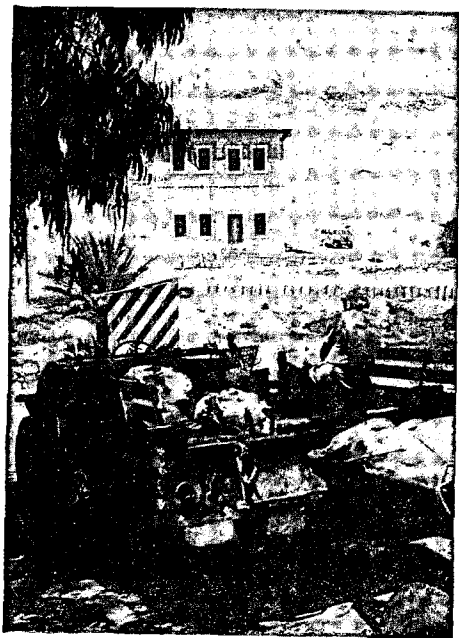
אנשי הכנסייה המקומיים התמכרו גם לענייני חולין והשפיעו במידה רבה על חיי העיר. כך, למשל, התנהלה הפעולה המשפטית בעיר ע"י המנזר, שהוסיף לפעול בשטח זה גם לאחר הכיבוש הערבי. תעודה על פדיון שבויים מסוף המאה ה'י' לספירה מוכיחה על קיום מנהגים נוצריים בעיר אף בזמן השלטון הערבי: שלשלת היחסין של חותמי התעודה וסגנונה טבועים בנוסח נוצרי מקובל.

לשגשוגה של ניצנה גרם בעיקר מצבה הגיאוגרפית בתחנה האחרונה בדרך לסיני. בעיר היו בתי-מלח לעולי-רגל להר-סיני ומוריד-דרך מיוחדים הדריכו את הצליינים בדרכם דרומה, תרומות ניכרות זרמו לכנסייה הדרומית מעולי-הרגל לסיני, שעברו על פניה נוצריים. מהפאפירוסים אנו למדים, שתכנית הלימודים בו כללה החומריים הגיעו לשיעור ניכר. בניצנה היה בית-ספר לפרחי כהונה נוצריים. מהפאפירוסים אנו למדים, שתכנית הלימודים בו כללה, בצד קטעים מספרים קדושים לנצרים, אף קטעים מהספרות הקלאסית, ושבצד היוונית נלמדה בו גם לאטינית.

על סף הכיבוש הערבי התרופף מצב הביטחון בניצנה ובערי הנגב האחרות. הגיאות הכלכלית והמסורת של "השלום-הרומאי" התדרדרו עקב רשלנות השלטון הביזנטי בתקופה האחרונה לקיומה. ענייני הביטחון נמסרו לערבים שכירים ואילו ההגנה הסטאטית, שנשענה על שרשרת מבצרים, כבר הוזנחה זמן רב קודם לכן והתפרקה לגמרי. על סף הכיבוש: השומרים הערביים השכירים עברו ללא פקפוקים יתרים לצד בני-עמם.

ניצנה הוסיפה להתקיים בתקופה הערבית, שכן לא נלכדה בסערת המלחמה ולא נחרבה לפתע, אולם עם ירידת חשיבותן של דרכי האיוור ועם ירידתו של הנגב בכללו, החלה העיר לשקוע עד שנעזבה בהדרגה. לגבי יישובים על גבול המדבר, או בתוכו, די באדישות או בחוסר מעש ממושך כדי לגרום לדלדול היישוב ול-
חורבנו הגמור.

דעת - מכללת הרצוג

ניצנה על הגבעה שברקע שכונת העיר הביונסית

דעת - מכללת הרצוג

גם כאשר פסקה העיר מלהתקיים. נשאר המקום מיושב. והידות למצבו הגיאוגרפי שימש במשך דורות מרכז לבדווים שבסביבה. עתה נקרא עוג'א אל-חפיר. בשנת 1908 הקימה הממשלה התורכית על שרידי העיר העתיקה תחנת קבע לשם פיקוח על הבדווים שבאיזור ולשם מניעת מלחמות כיניהם. במלחמת העולם הראשונה שימשה ניצנה בסיס לצבא התורכי להתקפה על העלת-סואץ. בימי המנדט הבריטי היתה במקום משטרה על גבול המדבר ואליה הגלו הבריטים בשנות המאורעות תרצ"ו—תרצ"ט את המני-היגים הלאומניים של ערביי ארץ-ישראל.

במלחמת העצמאות. כאשר פלשו צבאות ערב לארץ. נכבשה ניצנה ע"י הצבא המצרי ושימשה בסיס מבוצר להתקפה על היישובים העבריים בקו נירים—משמר-הנגב; כן שימשה בסיס נגד באר-שבע. שוחררה על-ידינו. במבצע "חורב" הונחתה מכה מוחצת על ראש המצרים בגזרה זו. שעה שיחידות צה"ל הגיעו לניצנה בדרך הרימאית העתיקה. רבות החתחתים. המקבילה לערך לכביש באר-שבע—ניצנה. וכבשו אותה בהתקפת פתע. מניצנה התקדמו הכוחות הישראליים לתוך סיני וכבשו את אבו-עגילה. בהסכם שביתת-הנשק בין ישראל למצרים נכללו ניצנה וסביבתה בתוך מדינת-ישראל. אולם נקבעו באיזור מפורז. המצרים השתדלו לנצל עובדה זו ובאמצעות שבטי בדווים ניסו להפוך את שליטתנו באיזור לפיקטיבית. משנוסדה קציעות נתקעה יתד של יישוב קבע ישראלי באיזור.

II המצרים מיאנו להכיר בשייכותה של ניצנה לישראל. בשנת תשט"ז התחדשו התנכלויותיהם. והם הקימו מוצבים בתוך האיזור המפורז שבשטח מדינת-ישראל. המחאות בפני נציגי א"ר לא נשאו פרי. בליל השלישי לנובמבר 1955 פשטה יחידת צה"ל על המוצבים המצריים ולאחר קרב פנים-אל-פנים גורשו המצרים מהשטח המפורז. בפשיטה זו הובס הגדוד ה-11 של הצבא המצרי; 50 חיילים מצריים נהרגו ו-19 נלקחו בשבי. אחד ההישגים המזהירים בפשיטה זו היו

דעת - מכללת הרצוג

תנועת איגוף מדרום לניצנה, משטח הסבחה, וניתוק דרך ניצנה — אל-קוצנימה.

האויב הוסיף לחרוש מזימות לגבי תאיזור וקבוצות הפדיון שלו הוסיפו לחבל ביישובי הנגב ולייקש דרכים. במערכת-סיני, שהתחילה ב-29.10.56, קועקעו המוצבים המצריים באיזור כליל והוסר ממנו האיום המתמיד של האויב. שילובה של ניצנה במדינת-ישראל הושלם מעתה הלכה למעשה.

שדמות-ניצנה

שדמות-ניצנה משתרעות בקרבתה של ניצנה — בין כביש ניצנה—רפיח לבין כביש ניצנה—איסמעיליה. השטח ניתן לעיבוד חקלאי ושרידי המדרגות העתיקות הנמצאים בו מעידים כי אמנם עובד בימי-קדם, כנראה החל בתקופה הנבאטית ואולי אף קודם לכן. לצורך ההשקאה נהגו התושבים הקדומים לאגור את מי הגשמים ואת מי השטפונות, שעברו בנחל-ניצנה הסמוך. בצד סעיף הכביש ניצנה — איסמעיליה מצויות גם שתי בארות מים קדומות. צפונית-מערבית לשדמות-ניצנה נמצא שדה-חלמיש. המקום נקרא על שם סלעי החלמיש הפזורים בו ובסביבתו.

שדמות-שיזף

זהו שטח המשתרע מצפון לכביש באר-שבע — ניצנה ובמרחק 5 ק"מ מניצנה. גובהו 262 מטר מעל פני-הים. במקביל לכביש עובר בו שביל עפר המתחבר לדרך העתיקה חלוצה—ניצנה. ממוזר לשדמות-שיזף עובר נחל-לכנ. האדמה כאן כשרה לחקלאות, אולם אפשרות עיבודה מותנית בהבאת מים למקום.

שלוחת-קרן

שלוחת-קרן מתנשאת מצפון לניצנה ומגיעה לגובה של 336 מטר מעל פני-הים. כיוונה הכללי הוא מדרום-מערב לצפון-מזרח והיא חודרת לחולות עגור. מדרום-מזרח לה ובמקביל אליה עוברת

דעת - מכללת הרצוג

דרך חלוצה — ניצנה: מצפון-מערב לה עובר שכיל המקשר את
כביש ניצנה — רפיח עם רחובות שבנגב ועם צאלים. בשטח השלוחה
נמצאת חורבה השייכת, כנראה, לתקופה הביזנטית.

חולות עגור

חולות עגור הם שטח חולות נרחב, המשתרע מצפון לניצנה;
כיוונו הכללי של שטח זה הוא מדרום-מערב לצפון-מזרח. רק חלקו
הדרומי נמצא בתחומה של ניצנה ואילו רובו הוא מחוצה לו. מצפון
לו משתרעים חולות חלוצה. זהו שטח מדברי בעיקרו, סגור ע"י רכסי
גבעות. שבילים מוליכים ממנו לעמק-החוף, לשפלת-הנגב ואף לתחומי
באר-שבע.

חולות שונרה

חולות שונרה הם שטח חולי-מדברי המשתרע מצפון לכביש
באר-שבע — ניצנה. בין הדרך העתיקה ניצנה — חלוצה לבין נחל-
הבשור. בתוכו עובר שביל המוליך ממצפה-שבטה לחלוצה. בין חולות
שונרה לגבעת-אבחה הסמוכה משתרע עמק צר, שאדמותיו כשרות
לחקלאות ובו עובר אחד מיובליו של נחל-לבן.

גבעת-אבחה

גבעת-אבחה נמצאת מצפון לכביש באר-שבע — ניצנה ומצפון-
מערב למצפה-שבטה. היא מתנשאת לגובה של 330 מ' מעל פני-הים
ושולטת על הכביש לניצנה. לידה עוברים כמה מיובליו של נחל-לבן.

גבעת-ירות, רמת-ירות והר-ירות

גבעת-ירות מתנשאת מדרום לכביש באר-שבע — ניצנה וממזרח
לניצנה. גובהה מגיע ל-311 מ'. מזרחה לה עובר נחל-ספון המתחבר
לנחל-לבן. מדרום לה משתרעת רמת-ירות. רמת-ירות רחבת-
ידיים יותר מגבעת-ירות ומשופעת יותר ממנה. ממערב לה עובר
נחל-ירות על סעיפיו וסעיפי סעיפיו ואילו מדרום לה מתנשא הר-

דעת - מכללת הרצוג

רות. הוא חולש על הרמה ועל הנחלים היורדים ממנה לנחל-ניצנה ולנחל-לבן.

הר-רביב

הר-רביב מתנשא לגובה של 406 מ' מדרום-מזרח לניצנה. במורדותיו ניכרים סימני חקלאות קדומה. מורחה לו מתנשא הר-ספון ועובר נחל-ספון.

בארותיים

כשם זה נקראות שתי בארות קדומות בצד הדרך ניצנה-א-סבחה-אל-קוציימה. הבארות היו ודאי, בשימוש גם בימיי-קדם ועל-ידן קמו תחנות גורדים ושיירות-מסחר. יש המזהים את בארותיים עם בארות בני-יעקן הנזכרות במקרא במסעי בני-ישראל במדבר שרידים קדומים בצד היישוב החדש בארותיים

דעת - מכללת הרצוג

(במדבר לג ל—לא; דברים י ז), אולם אין לנו סמוכין לכך. כמרחק של $\frac{3}{4}$ ק"מ מדרום-מערב לבארותיים נמצאת חורבה עתיקה השייכת כפי הנראה, לתקופת הברונזה התיכונה (ימי האבות). סביבה פזורים בכל השטח שרידי מבנים ואפשר להבדיל כאן בבירור בין השרידים מהתקופה הרומאית-ביזנטית לבין השרידים הקדומים יותר. החרסים הפזורים בשטח הם ברובם הגדול מתקופת האבות, ורק חלק קטן מהם שייך לתקופה הרומאית-ביזנטית.

המתיישבים הקדומים של הסביבה עסקו בחקלאות ובמטעים והשתמשו במימי שתי הבארות. הנבאטים, הרומאים והביזנטים הלכו בעקבותיהם. הבארות נמצאות בשימוש גם בימינו והבדווים משקים במימיהן את צאנם.

בשנת 1956 הוקם סמוך לבארות הקדומות יישוב יהודי הנושא את השם בארותיים — והוא אחד משלושת היישובים שקמו בשנים האחרונות באזור.

הרריסיים

הרריסיים מתנשא מדרום-דרום-מזרח לניצנת. מצפון לו נמצאים נחל-רסיסים ובאר רסיסים, ואילו מדרום לו עובר נחל-לענה; ממערב לו עוברים הנחלים חורשה ועזון. גובהו של הרריסיים 561 מ' מעל פני-הים והוא חולש על השטח שבין רמת-רות לבין הר א-סבחה. מצפון לנחל נתגלה ע"י הפרופ' גליק אחד מאתרי היישוב הגדולים ביותר כנגב מתקופת האבות. גם בתקופה הביזנטית התקיים כאן יישוב. בין נחל-רסיסים לנחל-חפיר נמצא עמק פורה המשתרע על שטח של אלף דונם; בתוכו נמצאת חורבה הנקראת חורבת-רסיסים. שדות היישוב הקדום השתרעו בין החורבה לבין באר רסיסים. כ- $\frac{1}{4}$ ק"מ מצפון-מערב לחורבת-רסיסים נמצאים שרידים נוספים של יישוב מתקופת האבות. מקום זה נרשב מחדש בתקופה הנבאטית, והוסיף להתקיים בתקופה הרומאית-ביזנטית ובתקופה הערבית.

דעת - מכללת הרצוג

חורבת-חפיר

חורבת-חפיר שוכנת ק"מ אחד בקירוב מדרום-מערב לבאר חפיר וממזרח להר א-סבחה. על גבעה השולטת על נחל-חפיר. במקום זה היה אחד היישובים הנבאטיים הגדולים ביותר בארץ ובעבר-היכרן. על פני השטח פזורים חרסים נבאטיים מכל הסוגים. לעומת זאת, לא נמצאו בו עד עתה עקבות יישוב קדום יותר. החורבה שולטת על שבילים המוליכים לעבדת, לבארותיים, לבאר רסיסים ולחורבת-רסיסים.

באר מתנן

באר מתנן נמצאת מדרום-מזרח לשלוחת קדש-ברנע. בשטח מצויים מטעי גפן, תאנים וזיתים. וכן סימנים ברורים לעיבוד חקלאי בימי-קדם. שרידי המדרגות הקדומות מעידים על יישוב מהתקופות הנבאטית והרומאית. אפשר להניח, כי במקום זה, הסמוך למעיינות קדש-ברנע, התקיים יישוב גם בתקופת המקרא.

הר-עוז

מצפון לשלוחת קדש-ברנע ומדרום לאיזור ניצנה מתנשא הר-עוז. גובהו מגיע ל-619 מ' מעל פני-הים והוא חולש על כל סביבתו. יורדים ממנו כמה נחלים לכיוון ניצנה.

באר חפיר

מדרום-מזרח לניצנה נמצאת באר חפיר העשירה יחסית. במים והיא משמשת באר השקאה מרכזית לעדרים. בשטח נחל-חפיר נמצאות גם עקבות בארות אחרות, שנסתמו במשך הזמן.

קדש-ברנע

סביבת קדש-ברנע עשירה יחסית, במעיינות מים וגדלים בה אשלים וקני-סוף רבים. כאן משתרע אחד המישורים הפוריים ביותר בנגב. מציאות זו הפכה את קדש לנהל-המדבר המרכזי והפורה ביותר בגבול סיני והנגב. זכר לשם העתיק השתמר במעיין אל-קדים, ואילו

דעת - מכללת הרצוג

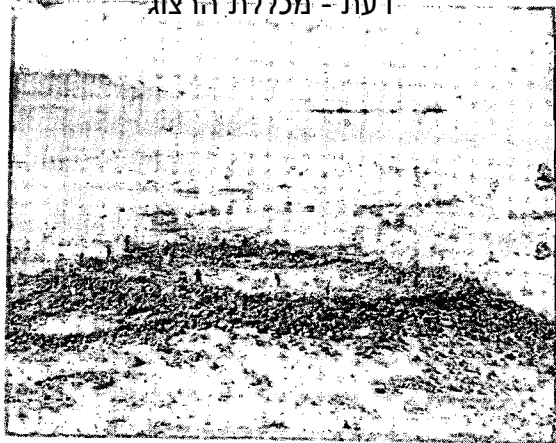
את מעין קדש-ברנע עצמו מזהים עם עין אל-קודייראת, הנובע מדרום-מזרח לצומת אל-קוציימה בתוך נחל-קדש-ברנע. מימי מעין זה נובעים במשך כל ימות השנה זורמים לאורך 4 ק"מ בתוך הנחל; בדרכם הם יוצרים מספר בריכות עמוקות. היישוב קדש שכן, כפי הנראה, בתל קודייראת, הנמצא אף הוא בתוך הנחל. יש סוברים, שהשם קדש-ברנע היה כינויה של הסביבה כולה ולא רק של היישוב המרכזי בתוכה.

לשגשוגו של נוח קדש-ברנע סייע גם המיקום הגיאוגרפי: קדש נמצאת בקרבת דרכים העולות צפונה — לנגב; דרומה — לאילת; צפונה-מערבה — למישור-החוף. קדש ואל-קוציימה, שממערב לה, שוכנות, איפוא, על רשת הדרכים העיקרית בגבול סיני; ויש להניח, שמציאות המים ופוריות המישור הן שמשכו אליהן את הדרך ולא להיפך. דומה, כי כבר בתקופה הפרהיסטורית שימשה קדש-ברנע מרכז לנודדי הסביבה. מעידים על כך הממצאים הארכיאולוגיים מתקופת-האבן הקדומה והחדשה, שנמצאו לאחרונה בגיבל אל-עין, בקרבת עין-קודייראת ועין-קדיס; ואילו לגבי חשיבותה כמקום משפט ופולחן של שבטי סיני בתקופה ההיסטורית יש לנו עדות ברורה, הן מהמקרא והן ממקורות אחרים. אין ספק, שמילאה כבר תפקיד זה זמן רב לפני נדודיהם של בני-ישראל במדבר. אנו מוצאים חיוק להנחה זו גם בממצא ארכיאולוגי, במקום נתגלו סימנים ברורים של יישוב מתקופת האבות, ושלוחותיו הגיעו, ודאי, גם לניצנה, לבארותיים, לנחל-רסיסים ואף לאיזור עבדת ולירחם.

מהכתובים המזכירים קדש-ברנע במקרא נוכל ללמוד את הפרטים הבאים:

א. על כדרלעומר ועל המלכים אשר אתו נאמר שהגיעו בימי מלחמתם במלכי סדום ועמורה עד קדש — וישבו ויבואו אל עין-

דעת - מכללת הרצוג

שרידי סכצר מראשית המלוכה הישראלית, סמל לעין קדיש

משפט, היא קדש, ויכו את כל שדה העמלקי" (בראשית יד, ז).
 מקטע זה מסתבר: א) שקדש-ברנע שימשה מקום משפט ונודעה
 גם ככינוי "עין-משפט"; ב) שהיתה תחנה חשובה בדרך-המלך
 למצרים; ג) שהיה קיים בה יישוב בתקופת האבות (אם אמנם
 השתקפה בכתיבים אלה מסורת מימי האבות).

ב. קדש שימשה בתקופת המקרא, בצד ברד, לשם ציון
 מקומות, נראה, איפוא, שהיתה ידועה בסביבתה ומעבר לה: "על כן
 קרא לבאר לחירואי, הנה בין קדש ובין ברד" (בראשית טו, יד);

דעת - מכללת הרצוג

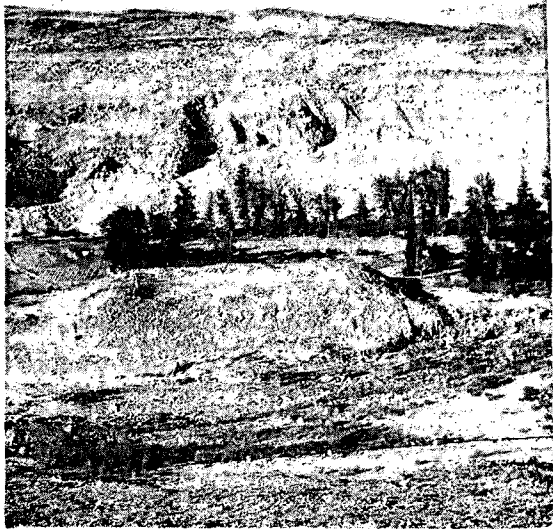
„זיסע משם אנרזהם ארצה הנגב וישב בין קדש ובין שור“ (ברא-
שית כ. א.).

ג. קדש היתה מרכזם הדתי והמשפטי של שבטי־ישראל בימי
נדודיהם במדבר. מקדש נשלחו המרגלים לכנען וממנה ערכו בני-
ישראל את נסיון־הנפל שלהם לכבוש את הארץ מדרום (במדבר יג,
כו; כ. יד; לב, ח). קדש היא מקום מותה וקבורתה המסורתית של
מרים (במדבר כ. א). ובה רבו בני־ישראל עם משה על המים:
„המה מי מריבה אשר רבו בני־ישראל את ה' ויקדש בם“ (שם כ,
יג). בפסוק זה מובלע גם רמז לקדושת המקום. צירוף דומה עולה
גם בפסוק אחר בתורה, המזכיר את קדש: „כאשר מריתם פי
במדבר־ציון, במריבת העדה, להקדישני במים לעיניהם, הם מי
מריבת קדש מדבר־ציון“ (במדבר כו, יד). גם ביחזקאל גקרא המקום
„מי מריבת קדש“ (יחזקאל מח, כח). הקשר בין השמות „מִי־מריבה“
מזה ו„עֵינֵי־המשפט“ מזה הוא ברור למדי. שני השמות מעידים על
חשיבותה של סביבה זו לגבי שבטי המדבר: אמנם רבו ונלחמו
ביניהם על מימיה העשירים. אולם מצד אחר קבעו בה — דווקא
בגלל סגולותיה — מקום משפט ופולחן.

ד. בקדש ישבו בני־ישראל ימים רבים — „ותשבו בקדש
ימים רבים כימים אשר ישבתם“ (דברים א. מו) והיא שימשה להם
תחנה ומקום מנוחה לאחר נדודיהם במדבר־סיני השומם: „ונסע
מתורב ונלך את כל המדבר הגדול והנורא ההוא, אשר ראיתם, דרך
הר־האמורי, כאשר ציווה ה' אלוהינו אותנו ונבוא עד קדש־ברנע“
(דברים א. יט).

ה. קדש היתה לנקודת גבול דרומית־מערבית של ישראל
בימי המלוכה (במדבר לד, ד; יהושע טו, ג; יחזקאל מו, יט).
מסורת מאוחרת, הסתומה בחלקה, מספרת שכבר יהושע הגיע לאיזור
זה: „ויכם יהושע מקדש־ברנע ועד עזה“ (יהושע י, מא).
הממצא הארכיאולוגי אמנם מאשר, כי בראשית המלוכה היתה

דעת - מכללת הרצוג

דעת - מכללת הרצוג

הסביבה בידי ישראל. מעל לעין-קדים נתגלתה מצודה ישראלית קדומה, מוקפת חומת-סוגרים. החרסים שנמצאו במקום ואף צורת הבנייה עצמה, שהיא טיפוסית לראשית המלוכה הישראלית, מעידים שהמצודה נבנתה, כנראה, בימי דוד ושלמה ואולי אף בימי שאול. ייתכן, ששאול המלך הגיע לראשונה לסביבה זו בשעת מסעו נגד עמלק. לאחר פילוג המלוכה נכללה קדש בתוך ממלכת-יהודה. ו. המסורת המקראית תולה בקדש גם גילוי שכינה: „היפיע מהר-פארן ואתה (בא) מרבכת קדש, אשדת למו“ (דברים לג, ב); אף ספר-יהודית, אחד „הספרים-ההיצוניים“ שמימי הבית השני, מעלה בהקשר לקדש זכרונות קדומים מימי האומה: „ה' הוביש את מי ים-סוף לפניהם ויוליכם אל הר-סיני לקדש-ברנע ויורש את כל יישובי המדבר לפניהם“ (יהודית ה, טו).

יישוב קבע משגשג התקיים באיזור עד סוף התקופה הביזנטית. בתקופות מאוחרות יותר היתה שוב הסביבה מקום מרעה וחקלאות לנוודים, אולם אפילו בימי השפל הגדולים ביותר בתולדות ההת-יישבות בנגב, לא פסקה מלהתקיים חקלאות עונתית במישור קדש, הפורה והעשיר במים.

אל-קוציימה

אל-קוציימה, שוכנת במרחק 24 ק"מ מדרום-מערב לניצנה ועל אחת מפרשות-הדרכים העיקריות בנגב, מוליכה ממנה דרכים לניצנה, לסואץ, לאילת ולסיני הדרומית. ממערב לה עוברים הנחלים אל-מוזילח ואבו-מטמר; מדרום-מזרח לה עובר נחל-אל-עין; צפונה לה משתרעת שפלת סבחה ומדרום — הר אל-קוציימה והר אל-מוזילח. בסביבה נובעים המעינות מוזילח וקוציימה. כמו בקדש, מצויים גם באל-קוציימה מים רבים ביחס ומשתרעות בסביבתה אדמות כשרות לחקלאות. בכל הסביבה גדלים שיחים ואשלים רבים. אל-קוציימה היא עתה כפר מדברי טיפוסי, שתושביו עוסקים

דעת - מכללת הרצוג

בחקלאות עונתית וכנגנות ושולחים את ידם גם במסחר. ככפר נמצאת תורשת דקלים נאה.

אל-קוציימה שימשה תחנת-גבול בין הנגב לסיני, ובימי מלחמת-העולם הראשונה היתה נקודה חשובה במערך הצבא התורכי בשעת התקפתו על תעלת-סואץ. אחרי חתימת הסכמי שביתת-הנשק הקימו בה המצרים בסיס מול ניצנה והאיזור המפורז. היא נכבשה ביום הראשון של מערכת-סיני ושימשה קרש קפיצה לכוחותינו בחזרתם למרכז סיני.

עד מערכת-סיני נהגו לזהות את אל-קוציימה עם עצמון המקראית. זיהוי זה הסתמך על סדר המקומות במקרא ועל דמיון השמות "קוציימה" ו-"קיסם". כפי שמכונה עצמון בתרגום-יונתן או "קסם", כפי שהיא מכונה בתרגום-ירושלמי (במדבר לד, ד, ה; יהושע טו, ד). אולם הסקר הארכיאולוגי שנערך באיזור אחרי מערכת-סיני גילה, שבאל-קוציימה פזורים רק שרידים מעטים מאוד מימי המקרא ואין איפוא אחיזה של ממש לזיהוי עם עצמון המקראית. נראה, שאת עצמון יש לחפש בג'בל-מוילח הקרוב. שבו התגלו שרידים מתקופות שונות. ביניהם מהתקופה הכנענית ומהתקופה הישראלית. ליד מוילח עברה. כפי הנראה, דרך חשובה למצרים, גבול ההתנחלות, המתואר במקרא. ירד עד קדש-ברנע וחצר-אדר (אולי עיר-קדים שבימינו) ומשם לעצמון (מוילח); מעצמון נמשך עד לנחל-מצרים ולאורכו לכיוון מערב, עד הים התיכון.

א-סבחה

הר א-סבחה שוכן בצד כביש ניצנה-אל-קוציימה ומערבה לו. הוא מתנשא לגובה של 447 מ' מעל פני-הים ושולט לכיוון דרום על שפלת-סבחה. הנמשכת עד לאל-קוציימה. ולכיוון צפון עד הר יחידת צה"ל על המוצבים המצריים שהוקמו על א-סבחה, שמהם

דעת - מכללת הרצוג

אֲרִישָׁה; מִמֶּעֶרֶב לֹ שׁוֹכֵן הָרָ אֶל־עֶמֶר. בִּנוּבִמְכֶר 1955 פֶּשֶׁטָה
הָיוּ הַמְצָרִים מִסְכָּנִים אֶת גְּבוּלָנוּ בִּדְרוֹם, וְגִירָשָׁה אוֹתָם מִשָּׁם.

רֵאס־סִירָס

רֵאס־סִירָס מִתְנַשֵּׂא לְגוֹבָה שֶׁל 440 מ', מִדְרוֹם לְתַחוּם נִיצָנָה,
וְהוּא הַמִּשְׁכּוֹ שֶׁל הָרָ אֶסְבָּחָה. מִדּוּדוֹתָיו מִתְאַיִמִים לְגִידוֹל מִטְעִים.
שְׂרִידֵי קִירוֹת וּטְרָאסוֹת עֵתִיקִים מַעֲיִדִים, כִּי אִמְנֵם עוֹבֵד שֶׁטַח זֶה
בִּימֵי־קֶדֶם; נִרְאָה, שֶׁהֵיחֹשֶׁב הַקְדוּם־הַתְּקִיִּים בַּמָּקוֹם בְּתַקוּפַת הָרֹר־
מֵאֵית־בִּיזְנֻטִּית וְתוֹשְׁבָיו גִּידְלוּ מִטְעֵי גֶפֶן וְזֵית.

הֵיחֹשֶׁבִים הַחֲדָשִׁים בְּאִיזוֹר נִיצָנָה

עַד מִלְחַמַת־הַעֲצָמָאוֹת הָיָה יֵישׁוּב קִבֵּעַ אֶחָד בְּלִבָּד בְּאִיזוֹר וְהוּא
נִיצָנָה (עוֹגָה אֶל־חִפִּיר). מְדִינַת־יִשְׂרָאֵל הִצִּיבָה לְעֲצָמָה מֵאֹז הַיּוֹסֵדָה
מִטְרָה כִּלְכִּלִּית וּבִיטְחָנוֹנִית לְהִיאָחֹז בְּשִׁטְחִים הַשְּׁחוּנִים לְמַחֲצָה שְׁכַת־חֹר־
מִי הַנֶּגֶב. בַּהֲתָאֵם לִכֶּךְ הוֹקְמוּ בְּאִיזוֹר נִיצָנָה הֵיחֹשֶׁבִים הַחֲקֵלָאִיִּים
הַחֲדָשִׁים קִצִּיעוֹת. שֶׁלַח (שְׁדָמוֹת־שִׁינָף) וּבִאֲרוֹתִיִּים.
תּוֹלְדוֹת הָאִיזוֹר מַעֲיִדוֹת, כִּי אֵין הַשְּׁמָמָה בְּבַחֲיִנַת גְּזִירָה בּוֹ,
וְכִי אָף הוּא מִתְאַיֵּם. לְאַחֵר הַכְּשֶׁרָה, לִיִּסוּד יֵישׁוּבֵי קִבֵּעַ חֲקֵלָאִיִּים.

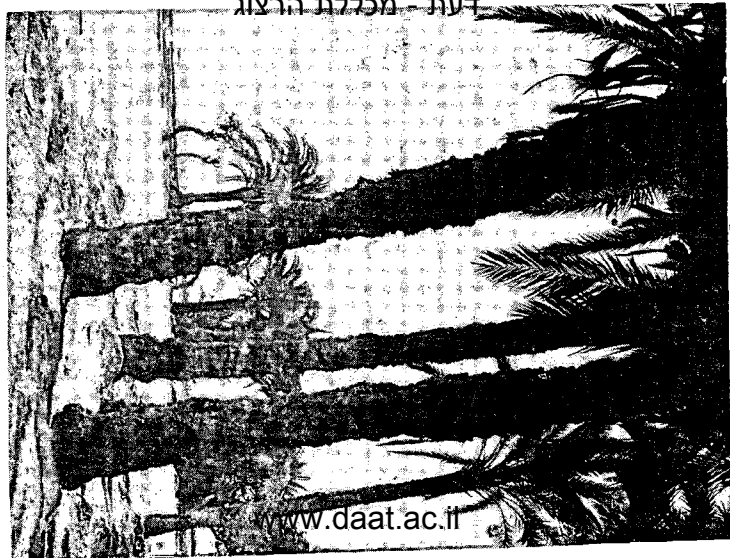
קִצִּיעוֹת

קִצִּיעוֹת שׁוֹכְנֹת בַּגְּבֻעַת־קִצִּיעוֹת, כִּי־2 ק"מ מִמּוֹרָח לְנִיצָנָה. הָיָה
נוֹסְדָה בְּחוֹל־הַמוֹעֵד סוֹכוֹת תְּשִׁי"ד, בִּסְפֶּטֶמְבֶּר 1953. תַּחֲלִילָה נִקְרָאָה
בְּגֻעַת־רַחֵל. הַמְצָרִים הַתִּנְגְּדוּ לִיסוּדָה, אוֹלָם וְעַד שְׁבִיתַת־הַנֶּשֶׁק
הַיִּשְׂרָאֵלִית־מִצְרִית קִבֵּעָה, כִּי אֵין שׁוּם סַעִיף בַּהֲסָכֶם שְׁבִיתַת־הַנֶּשֶׁק,
הָאוֹסֵר עַל פְּעוּלָה יִשְׂרָאֵלִית אוֹרְחִית בְּאִיזוֹר. אוֹפִיָּה שֶׁל הַקְּבוּצָה
מוֹכִיר בְּמִידָה רַבָּה אֶת אוֹפִיִּין שֶׁל תַּחְנוּת הַנֶּגֶב בִּימֵי רוֹמָא וּבִיזְנֻטִּין;
חֲקֵלָאוֹת עַל גְּבוּל הַמְּדָבָר, הַמְּשׁוֹלְבָת בְּדֶרֶךְ הַטְּבַע בְּמִשְׁמִימוֹת בִּיטְחוֹן.

שֶׁלַח

יֵישׁוּב חֲקֵלָאִי־קִיבּוּצִי מִמּוֹרָח לְקִצִּיעוֹת. נִקְרָא תַּחֲלִילָה שְׁדָמוֹת־

דעת - מכללת הרצוג

www.daat.ac.il

דעת - מכללת הרצוג

שייך. שמו ניתן לו על-פי הפסוק הידוע בנחמיה: „באחת ידו עושה במלאכה ואחת מחזיקה בשלח“.

אתרים נוספים באיזור שנתגלו לאחרונה

תגליות חדשות שנתגלו בנגב חיזקו את הדעה, כי באיזור ניצנה התקיימה התיישבות צפופה בראשית תקופת הברונזה התיכונה (תקופת האבות) ובתקופת מלכי יהודה. היישובים מתקופת האבות מתרכזים בעיקר סביב לבארותיים ובאיזור באר חפיר. הסקר האר-כיאלוגי של האיזור עדיין לא נשלם במלואו, אולם כבר ניתן לומר, כי בתקופת האבות היתה סביבת ניצנה מיושבת לא פחות מאשר אזורים אחרים בארץ-ישראל, השייכים בדרך כלל ל„ארץ נושבת“. בראשית ימי האבות שרר שלום בנגב וההתיישבות נשאה אופי של יישובי פרעות. במאה ה־יט לפה״ס נדלדלה הציביליזציה החקלאית שהתקיימה באיזור ותקופת שפל חדשה פקדה אותו, שנמשכה עד תקופת המלוכה בתקופת מלכי יהודה התפתחה שוב ההתיישבות באיזור, אלא שעתה היתה מושתתת על יישובים מבוזרים ומקפים חומה. תקופה נוספת של פריחה היתה באיזור בתקופה ההלניסטית והרומאית-ביונטית.

יישוב היסטורי על גבול איסכחה

קילומטרים מספר מקדש-ברנע, מעל לירידה לואדי-סבחה, מצא נלסון גליק שרידים של יישוב עתיק, האופייניים לתקופת הברונזה התיכונה (תקופת האבות); מסתבר, שתושבי המקום עסקו בחקלאות בשטחים שמצפון ליישוב ובואדי שלרגליו. חרסים רומאיים-ביונטיים מעידים על יישוב שהתקיים במקום גם באותה תקופה.

עיר קדומה עלייר בארותיים

באחת הגבעות שמשני צדי נחל-ניצנה, כ־4 ק״מ מזרחית מבארותיים, נמצא ע״י המשלחת של פרופ׳ נלסון גליק יישוב קדום

דעת - מכללת הרצוג

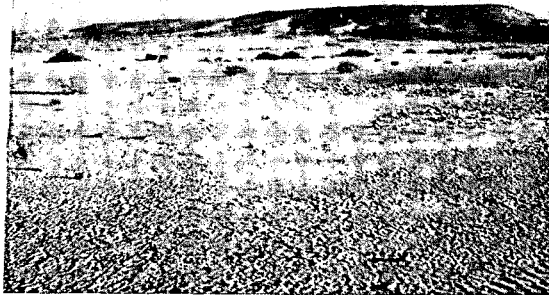
גדול ניסף: אורכו קילומטר ורוחבו מאתיים מטר. פרופ. נ. גליק מכנה את האתר "בירת האיזור בתקופת האבות". רחובות העיר הקדומה הזאת היו מתוכננים ובמרכזה היתה במה בנויה מאבן-חול מסותתת. זהו אחד היישובים המתוכננים והמאורגנים ביותר בכל יישובי תקופת האבות.

גם החרסים שנמצאו במקום שייכים כמעט כולם לאותה תקופה. לפי הערכתו של נ. גליק התגוררו בעיר זו כאלף תושבים, שחיו על חקלאות וגידול צאן. מסביב לאתר משתרעות אדמות טובות לעיבוד, ולא הרחק ממנו נמצאים מקורות המים של בארותיים. יש לזכור, כי יישוב זה, כיישובים האחרים בתקופת האבות בנגב, היה יישוב פרוות. רק בימי שלום יכלו יישובי קבע, מושתיים על מרעה וחקלאות, להתקיים על גבול המדבר.

רחוב ראשני בעיר הקדומה סימני האבות שנתגלה לאחרונה מדרום לניצנה בסקר ארכיאולוגי

דעת - מכללת הרצוג

שטח בית הקברות מימי האבות ומחקופת מלכי יהודה וישראל שנתגלה לאחרונה בקרבת ניצנה בדרך לקדש־ברנע

בית־קברות

כחמישים ק"מ מדרום־מזרח לאתר, המתואר בסעיף הקודם, בין בארותיים לבאר חפיר, נמצאה על־ידי פרופ' נ. גליק גבעה מוקפת חומת אבנים גדולות ובלתי מסותתות, שגובהה אינו עשוי לשמש חומת מגן: רוחבה כ־80 ס"מ וגובהה מטר—מטר ו־100 ס"מ. חמשה פתחים לחומה, ונראה שהם נקבעו מלכתחילה לשם כניסה נוחה. השערות של פרופ. נ. גליק היא, שהמקום נועד לשמש בית־קברות מרכזי לאזור. במקום התגלו כלי־חרס מתקופת האבות, מתקופת מלכי יהודה וישראל ומהתקופה הדומאית־ביונטית. השאלה היא באיזו תקופה הוקדשה הגבעה לבית־קברות. האם בימי המקרא או בתקופה מאוחרת יותר? הדעת נותנת, שהגבעה שימשה מרכז פולחני כבר בימים קדומים, ונראה שבימי הנבאטים עדיין היתה אפופה מסורת קדושה מימי קדם. ייחזן, ש"בית־שערים" זו של הנגב ראשיתה בימי המקרא והמשכה בימי הנבאטים, הרומאים, הביזנטים והבאים. אחריהם.

דעת - מכללת הרצוג

תוכן העניינים

3	איזור ניצנה - גבול מדיני והיסטורי
6	מבנה ונחלים
6	מקורות המים

דרכים

8	עמדת מפתח
8	הדרכים העוברות על פני ניצנה

תולדות האיזור

13	התקופה הפרהיסטורית
13	תקופת האבות
14	תקופת הכיבוש וההתנחלות
16	ראשית המלוכה הישראלית
16	התקופות האחרות

יישובים ומקומות באיזור

19	ניצנה
25	שדמות ניצנה
25	שדמות שיזף
25	שלוחת קרן
26	חולות עגור
26	חולות שונרה
26	גבעת אבחה
26	גבעת רות, רמת רות והררות
27	הר רביב
27	בארותיים
28	הרריסים
29	חורבת חפיר

דעת - מכללת הרצוג

29	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	באר מתנן
29	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	הריצוז
29	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	באר תפיר
29	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	קדש-ברנע
34	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	אל-קוציימה
35	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	איסבחה
36	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	ראס-סירס
36	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	היישובים החדשים באיזור ניצנה
36	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	קציעות
36	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	שלח
אתרים נוספים באיזור שנתגלו לאחרונה																		
38	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	יישוב היסטורי על גבול איסבחה
38	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	עיר קדומה על-יד בארותיים
40	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	בית-קברות

דעת - מכללת הרצוג

מקורות

שער, 2, 7, 15, 17, 21, 23, 27, 31, 33, 37, 39, 40
בנו רותנברג
גליליה שלושיץ 9

דעת - מכללת הרצוג